

zolicje Parlamentu Europejskiego oraz rekomendacje Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy dotyczące działalności sekt i nowych ruchów religijnych.

Potrzeba uwzględnienia doświadczeń innych państw przy tworzeniu i ocenie unormowań polskich nie wymaga dziś szczególnego uzasadniania. Realizując unormowania przyjęte w obowiązującej Konstytucji RP oraz dążąc do należytego wywiązania się z zobowiązań wynikających z obowiązującego prawa międzynarodowego oraz norm wspólnotowych, należy zwrócić szczególną uwagę na prawo włoskie. Republika Italii, jako członek struktur wspólnotowych, od dziesięcioleci realizuje bowiem podobny model relacji państwo – Kościół. Z tych racji należy polecić omawianą publikację nie tylko badaczom polskiego prawa wyznaniowego, ale również wszystkim zaangażowanym w jego tworzenie.

Piotr Stanisz

María Jesús Gutiérrez del Moral, Miguel Ángel Cañivano Salvador, *El Estado frente a la libertad de religión: jurisprudencia constitucional española y del Tribunal Europeo de Derechos Humanos, Barcelona 2003, ss. 187.*

Profesor prawa wyznaniowego w Uniwersytecie Freiburg im Breisgau Javier Martínez-Torron stwierdził w *Przedmowie* do wymienionej wyżej książki, że jest to dzieło „interesujące i bardzo użyteczne” w dobie integracji europejskiej, która zmusza do zgłębiania koncepcji demokracji, a ta jest nieodłączna od praw człowieka, co podkreślono także w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej, przyjętej na szczycie w Nicei w grudniu 2000 r. Wśród praw podstawowych osób i wspólnot opartych na więzi przekonań jest wolność religijna. Unia stałaby się schizofrenicznym bytem politycznym, gdyby czyniąc deklaracje o demokracji, jednocześnie ignorowała w aspekcie prawnym element tak znaczący, szczególnie teraz, po przystąpieniu do Unii krajów z Europy Wschodniej i Centralnej, o tak zróżnicowanym doświadczeniu w układaniu relacji państwo–związki wyznaniowe, odmiennym szczególnie przy porównaniu z większością państw Europy Zachodniej. Istotną rolę w pojmowaniu i dostosowywaniu „stylu

wschodniego” stosunków państwowo-kościelnych odgrywać może jurysprudencja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

O jej wpływie na prawo wewnętrzne poszczególnych krajów członkowskich traktują nowe publikacje. W kręgu nauki prawa wyznaniowego w Hiszpanii najbardziej znaczące było dzieło Isidora Martina Sáncheza pt. *La recepción por el Tribunal Constitucional español de la jurisprudencia sobre el Convenio Europeo de Derechos Humanos respecto de las libertades de conciencia, religiosa y de enseñanza* (Recepcja przez hiszpański Trybunał Konstytucyjny orzecznictwa wydanego na podstawie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Granada 2002). Kolejną jest praca *El Estado frente a la libertad de religión: jurisprudencia constitucional española y del Tribunal Europeo de Derechos Humanos* (Państwo wobec wolności religii: hiszpańskie orzecznictwo konstytucyjne a Europejski Trybunał Praw Człowieka), wydana przez oficynę Atelier z Barcelony w 2003 r., autorstwa dwojga doktorów prawa z Katalonii. María Jesús Gutiérrez del Moral jest wykładowcą w uniwersytecie Girona, autorką książek: *Confesiones religiosas y administraciones públicas. Las relaciones en Girona 1914-1996* (Związki wyznaniowe a administracja publiczna. Relacje w Gironie 1914-1996) oraz *Proselitismo religioso y Derecho y Tolerancia, educación y libertad religiosa* (Prozelityzm religijny a prawo i tolerancja, edukacja i wolność religijna). Miguel Ángel Cañivano pracuje w Barcelonie i opublikował wcześniej *El objeto del proceso canónico de nulidad del matrimonio* (Przedmiot kanonicznego procesu o nieważność małżeństwa) oraz *Legislación y formularios comentados de Derecho matrimonial y procesal canónico* (Legislacja i objaśnione formularze do prawa małżeńskiego i procesu kanonicznego).

Temat został ujęty w trzy rozdziały. Przedmiotem wspólnym są zasady podstawowe prawa wyznaniowego, różnicującym natomiast – podmioty: twórcy doktryny (rozdz. I) i trybunały – Europejski Trybunał Praw Człowieka (rozdz. II), Trybunał Konstytucyjny Hiszpanii (rozdz. III). Ponadto książka zawiera wszystkie elementy pracy naukowej. Oprócz wspomnianego *Wstępu* (*Prólogo*, s. 13-17) znajdujemy *Wprowadzenie* (*Introducción*, s. 19-22), wykaz wykorzystanych orzeczeń (*Jurisprudencia estudiada*, s. 179-181) i *Bibliografię* (s. 183-187).

Rozdział pierwszy to sumaryczny wykład zasad kierunkowych hiszpańskiego prawa wyznaniowego w literaturze naukowej. Podstawą jest konstytucja z 1978 r., poczynając od jej art. 1.1., proklamującego najwyższe wartości: wolność, sprawiedliwość, równość i pluralizm. Ponadto wska-

zuje ona na zasady podstawowe, wśród nich odnoszące się do faktu religijnego. Gutiérrez i Cañivano ukazują najpierw ewolucję doktryny o konstytucyjnych principach prawa wyznaniowego (s. 25-32), przy zastosowaniu kryterium autorskiego, a nie przedmiotowego. Obrali więc drogę łatwiejszą, ale dzięki temu poznajemy najważniejszych przedstawicieli nauki prawa wyznaniowego w Hiszpanii, którymi – w przedmiocie badań – są: J. Giménez y Martínez de Carvajal, J. Fornés, P. J. Viladrich, I. C. Ibán, L. Prieto, A. Motilla, J. A. Souto Paz, J. M. González de Valle, J. Gotti, D. Llamazares, J. Martínez-Torrón, J. Calvo-Álvarez, Z. Combalía, A. C. Álvarez Cortina. Oczywiście nie można mówić o pełnej zgodności między poszczególnymi autorami. Większość przyjmuje, że zasadami hiszpańskiego prawa wyznaniowego są: wolność religijna, równość, akonfesyjność państwa, kooperacja ze związkami wyznaniowymi. Inni podkreślają ważne odniesienie do zasady generalnej – personalizmu oraz prostej konsekwencji tychże – pluralizmu religijnego i tolerancji religijnej. Autorzy opracowania podają syntezę sześciu z wymienionych zasad (oprócz generalnej – personalizmu), gdyż wszystkie one – choć na różny sposób – znajdują się w jurysprudencji Trybunału Konstytucyjnego Hiszpanii.

Niewielkie odstępstwa od tej klasyfikacji znajdujemy w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, o czym świadczy treść najobszerniejszego rozdziału drugiego (s. 57-132), którego bazę źródłową stanowią akta trzydziestu spraw rozpatrywanych przez Trybunał w latach 1976-2002, wybrane spośród ponad stu.

Zasadę wolności religii rozpatrywano poprzez zagadnienia: poszanowanie przekonań religijnych rodziców w nauczaniu publicznym ich dzieci; prawo do stowarzyszania się; manifestowanie przekonań religijnych, w tym zgromadzeń; kontrola poglądów osobistych obywateli w materii religijnej; istnienie kościołów państwowych; granice wolności wypowiedzi; legalność wierzeń religijnych i ich manifestowanie; uznawanie związków wyznaniowych a ich autonomia.

Zasadę równości egzemplifikują sprawy dotyczące ochrony własności i niedyskryminacji z motywów religijnych, poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, wolności wypowiedzi i niedyskryminacji, sprawiedliwego procesu, dyskrecjonalności państwa w określaniu treści zasady równouprawnienia.

Zasadę neutralności rozpatrywano w kontekście laickości jako reguły niewypowiedzianej w obszarze edukacji oraz autonomii wspólnot religijnych.

Ani w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, ani w jurysprudencji Europejskiego Trybunału nie ma odniesień do kooperacji (zasady współdziałania) państwa i związków wyznaniowych, ale współpracy takiej nie zanegowano przy rozpatrywaniu sprawy ze skargi *Kokkinakisa przeciwko Grecji* (bliskość państwa i Kościoła prawosławnego) oraz skargi *Darby przeciwko Szwecji* (podatki na rzecz Kościoła oficjalnego). Autorzy wskazali na współdziałanie z grupami religijnymi jako konieczność w polityce wewnętrznej państw europejskich, posługując się przykładem z laickiej Francji.

W trzech rozstrzygnięciach spraw wniesionych przeciwko Wielkiej Brytanii tolerancja i duch otwarcia są wyraźnie kwalifikowane jako zasady. W wielu innych czyniono odniesienia do nich w kontekście stwierdzeń o „społeczeństwie demokratycznym”. To upoważniło Autorów opracowania do wyodrębnienia „zasady demokracji” jako reguły prawa wyznaniowego. Wskazali oni na orzeczenie z 25 maja 1993 (par. 31), cytując zdanie, że wolność myśli, sumienia i religii – tak jak je ujmuje art. 9 Konwencji – jest jednym z fundamentów społeczeństwa demokratycznego; z kolei jego reguły stanowią o tożsamości wierzących, ich koncepcji życia, ale także są podzielane przez ateistów, agnostyków, sceptyków czy obojętnych. Fundamentalny charakter wolności myśli, sumienia i religii dla urzeczywistniania „społeczeństwa demokratycznego” jest uwydatniony w sentencjach z 20 kwietnia 1994 r. (sprawa przeciwko Austrii), z 18 września 1999 r. (p. San Marino), z 14 grudnia 1999 r. (p. Grecji) oraz z 26 października 2000 (p. Bułgarii). Aktualnie największe praktyczne znaczenie może mieć rozstrzygnięcie z 31 lipca 2001 r. w sprawie *Refach Partii i inni przeciwko Turcji*. Trybunał badał żądanie islamistów – polegające na ustanowieniu systemu wielojurydycznego – swobodnego stosowania prawa szariatu przez wspólnotę muzułmańską oraz uciekania się do dżihadu jako metody działania politycznego. Według Trybunału nie jest to zgodne z Konwencją Rzymską. System wielojurydyczny, bazujący na wierzeniach religijnych jednostek, naruszałby zasadę niedyskryminacji w korzystaniu z praw i wolności podstawowych określonych w Konwencji, a dżihad jest niekompatybilny z demokracją.

W rozdziale trzecim (s. 133-177), przedstawiając zasady prawa wyznaniowego państwa w jurysprudencji Trybunału Konstytucyjnego Hiszpanii oraz ich identyfikację z jurysprudencją europejską, Autorzy powrócili do schematu czterech zasad: wolności religijnej, równości, akonfesyjności

oraz kooperacji. Gutiérrez i Cañivano wykorzystali przy tym ograniczoną liczbę orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego (14), bezpośrednio odnoszących się do materii religijnej i traktujących ją w sposób dostatecznie wyraźny, pomijając dotyczące wolności ideologicznej lub sumienia. Dochożąc do tej części rozprawy, apetyt na poznanie akurat pominiętych źródeł jest wielki, ale nie można Autorom czynić zarzutu, gdyż konsekwentnie zajmują się tym, co określono w tytule: „państwo wobec wolności religii”. Zainteresowani mogą sięgnąć do przywołanej na początku pracy Isidora Martina Sáncheza.

Rozdział drugi i trzeci kończy się paragrafami *A modo de conclusión*; są one niezbędne przy rezygnacji z pisania zakończenia do całej rozprawy; wielość zagadnień – szczególnie w rozdziale drugim – uzasadnia dodatkowo sformułowanie konkluzji (faktycznie bardziej podsumowań niż wniosków). Porównując doktrynę Trybunału Konstytucyjnego, Autorzy podkreślają identyczne objaśnianie zasady wolności religijnej, poczynając od wyróżnienia wymiaru wewnętrznego i zewnętrznego, z których tylko ten ostatni może być poddany ograniczeniom z racji „porządku publicznego”. Przy zasadzie równości religijnej podnosi się jej charakter instrumentalny, jako gwarancji do korzystania bez dyskryminacji z praw podstawowych i wolności publicznych, ze wskazaniem na zdecydowanie klarowniejsze stanowisko Trybunału Europejskiego. W przypadku zasady akonfesyjności w jurysprudenencji europejskiej termin ten wyprowadzany wprost z wolności religijnej nie jest zdecydowanie jasny. Chociaż zasada kooperacji nie jest proklamowana w Konwencji, ani definiowana w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, to jest uznawana jako instrument układania relacji państw ze związkami wyznaniowymi. Trudno natomiast uznawać jako „autentyczne” zasady podstawowe prawa wyznaniowego – pluralizm, tolerancję i demokrację, aczkolwiek są przywoływane jako ważne w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka dotyczącym wolności religii; odniesienia do nich znajdują się też w rozstrzygnięciach Trybunału Konstytucyjnego Hiszpanii.

Prezentowana książka ukazała się w *Serie Mayor*. Zasługuje na to nie tylko z uwagi na format. Dotyczy kwestii podstawowych – zasad traktowania wymiaru religijnego osób i ich związków przez państwo oraz krajowej i międzynarodowej ochrony wolności religijnej. Podniesione wyżej zastrzeżenia nie mają charakteru merytorycznego, a piszący je, starał się dostrzec zasadność przyjętych rozwiązań. Dodać jeszcze trzeba, że Au-

torom udało się zminimalizować liczbę powtórzeń, których istnienie sugeruje spis treści. W efekcie otrzymaliśmy interesującą lekturę, polecaną zainteresowanym prawami człowieka, szczególnie wykładowcom i studentom prawa wyznaniowego.

Wiesław Bar

Isidoro Martín Sánchez, *La recepción por el Tribunal Constitucional Español de la jurisprudencia sobre el Convenio Europeo de Derechos Humanos respecto de las libertades de conciencia, religiosa y de enseñanza*, Granada 2002, ss. 224.

Profesor prawa wyznaniowego (Derecho Eclesiástico del Estado) w Universidad Autónoma de Madrid Isidoro Martín Sánchez przygotował pozycję świadczącą o jego umiejętności redagowania syntezy. Praca traktuje o recepcji przez Trybunał Konstytucyjny Hiszpanii orzecznictwa bazującego na Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, a dotyczącego wolności sumienia, religii i nauczania.

Struktura opracowania jest przejrzysta. Materiał został uporządkowany w sześciu rozdziałach merytorycznych, poprzedzonych *Wprowadzeniem*. Uzupełnia go *Wykaz orzeczeń cytowanych* oraz *Bibliografia*.

We *Wstępie* (I, s. 1-7) Autor wskazał racje podjęcia tematu, z finałowym stwierdzeniem, że do dnia ukazania się tej pozycji nie było innej w hiszpańskiej literaturze prawnej, zajmującej się w sposób systematyczny i kompletny tytułowym zagadnieniem (s. 7). Bazę źródłową opracowania oprócz Konstytucji Królestwa Hiszpanii i aktów prawa międzynarodowego odnoszących się do wolności sumienia, religii oraz edukacji stanowiły wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (w liczbie 25), decyzje Europejskiej Komisji Praw Człowieka (łącznie 50), orzeczenia Trybunału Sprawiedliwości Wspólnoty Europejskiej (13), 2 wyroki Trybunału Konstytucyjnego Republiki Włoskiej, 1 orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego Niemiec oraz rozstrzygnięcia Trybunału Konstytucyjnego Hiszpanii (łącznie 49) i Sądu Najwyższego (3). Wykaz literatury obejmuje 99 pozycji w językach hiszpańskim, włoskim, francuskim, angielskim i niemieckim pochodzących od 78 autorów.